

«ՀԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ ՃԱՌՔԻ» ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

(Հետազոտությունն իրավաբանական ապացուցման տեսության
հիման վրա և իրավաբանական հետազոտման մեթոդի միջոցով¹)

Ս. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ դասախոս

«Հաճախապատում ճառքը» երբևիցե կրոնագիտական, իրավագիտական կամ բարոյագիտական տեսակետից չի հետազոտվել, և ոչ ոք դրանց ուսումնասիրման լուրջ փորձ չի կատարել: Անընդհատ, առանց հիմնավոր ապացույցների, վիճարկվում է դրանց հեղինակության հարցը, արտահայտվում են զանազան անհիմն, սուբյեկտիվ կարծիքներ²: Որոշ հեղինակներ՝ հիմնվելով Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» գրքի տվյալների վրա, այն վերագրում են Մ. Մաշտոցին: Որոշ հեղինակներ էլ դրանք վերագրում են Գրիգոր Լուսավորչին, և դա՝ նորից առանց բավարար ապացույցների ու փաստարկման: Այդ ամենի հետևանքով դրանց գրելու ժամանակը արհեստականորեն տեղափոխվում է 4-րդ դարի սկզբից 5-րդ դար, որի հետևանքով դրանք արժեզրկվում են: Իսկ դրանք իրենցից ներկայաց-

¹ Տե՛ս *Լոբեր В.* Теория доказательств. М., 1989. *Симаков Г. Ф.* Основы теории доказательств в уголовном процессе. М., «Прспект», 2002. Պատմական դեպքերը և գրականագիտական աղբյուրները իրավաբանական ապացուցման տեսության հիման վրա ուսումնասիրելու տակ մենք հասկանում ենք ոչ թե քրեադատավարական ապացուցման պրոցեսը մեխանիկաբար և լրիվորեն պատմական գիտության և գրականագիտության մեջ տեղափոխելը և կիրառելը, այլ միայն դրա որոշակի տարրերի ներմուծումը, և այս կարգի ուսումնասիրությունները նույնպես որոշակի նորմի, կանոնի ենթարկվելը՝ դրանց բազմակողմանի, լրիվ օբյեկտիվ ուսումնասիրությունը ապահովելու, օբյեկտիվ ճշմարտությունը բացահայտելու նպատակով: Այս ոլորտներում կատարվող հետազոտությունների ընթացքում որոշակի հետևությունների հանգեքը նույնպես պետք է կատարվի միայն ձեռք բերված օբյեկտիվ ապացույցների հիման վրա ու տրամաբանական փաստարկման միջոցով, որի ընթացքում պետք է հաշվի առնվի ժամանակի ու տարածության, պատմական դեպքերի, դեմքերի ու աղբյուրների առանձնահատկությունները՝ դրանով իսկ բացառելով ամեն տեսակի «ապացուցում» սուբյեկտիվ, այդ թվում նաև՝ կոնվենցիոնալ կարծիքի, արժեքային գնահատականի ու ցանկության հիման վրա:

² Տե՛ս *Գարեգին Ջաղրանալյան*, Հայ Հին դպրության պատմություն, Վենետիկ, Մխիթարյան տպարան, 1932: *Ա. Ջամինյան*, Հայ գրականության պատմություն, Նախիջևան, մաս Ա, 1914: *Պ. Ֆեթթեր*, Հայկական աշխատասիրութիւնք, Վիեննա, 1895: *Հ. Աճառյան*, Հայոց գրերը, Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 316-350: *Կորյուն*, Վարք Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանությունը ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով՝ Մ. Աբեղյանի, Երևան, 1962, էջ 584: *Մ. Աբեղյան*, Հայոց հին գրականության պատմություն, վեց հատորից, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1944, էջ 119-126: *Ա. Մկրտչյան*, Հինգերորդ դարի հայ դպրություն, Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 112-135: *Հ. Գաբրիելյան*, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1956, էջ 545: *Նույն ինքը՝* Մեսրոպ Մաշտոցի աշխարհայացքը // Մեսրոպ Մաշտոց, հոդվածների ժողովածու, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1963, էջ 85-191: *А. Мартirosян.* Маштоц. Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1998, 28- 32, Видные деятели армянской культуры (5-18 века). Ереван, 1982, с. 9-17. *Լեո*, Մեսրոպ Մաշտոց, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1968: *Դ. Շեբակ.* Месроп Маштоц и создание армянских писем и словесности. Изд. «Айпетрат», Ереван, 1962.

նում են ունիկալ, համարժեքը չունեցող կրոնափիլիսոփայական և իրավաբանական բնույթի տրակտատ, անգնահատելի են և ոչնչով չեն զիջում Օրիգենեսի, Կիպրիանոսի և մյուսների երկասիրություններին³: Դրանով նաև նվազեցվում է Գր. Լուսավորչի, հետևաբար նաև՝ հայերի դերը և նշանակությունը քրիստոնեական քաղաքակրթության ծնավորման մեջ:

Այնինչ «Հաճախապատում ճառքի» և Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» միջոցով են այլ ազգերի և այլ իրադրության մեջ ստեղծված քրիստոնեական կրոնը, բարոյականությունը, իրավունքը, էսթետիկան, գաղափարախոսությունը և բուն Աստվածաշունչը հայացվել, քրիստոնեական հավատալիքները, նորմերը տեղայնացվել, ներդրվել են հայկական արիական ռասայական հոգու մեջ՝ դուրս մղելով հայկական ազգային գրադաշտական կրոնը, իրավունքը, էսթետիկան, բարոյականությունը: Այն գաղափարական հիմք է ծառայել Հայաստանում քրիստոնեական հեղափոխության կատարման, քրիստոնեական պետության, իրավունքի և ընդհանրապես՝ քրիստոնեական քաղաքակրթության ստեղծման գործում:

Օտարազգի և հայ պատմաբանների, գրականագետների հիմնական ապացույցն այն մասին, որ «Հաճախապատումը» գրել է Մաշտոցը, դա Արշակունյաց դինաստիայի մասին հիշատակությունն է «Ի» ճառում: Այդ ճառի 163-164 տներում ասված է, որ եթե Արշակունիները չզգաստանան, ապա ավելի պատուհասներ կկրեն, քան կրել են⁴: Այս նախազգուշացումը Մ. Աբեղյանը, Ա. Մկրտչյանը և ուրիշներ, հետևելով Կորյունին՝ վերագրում են Մաշտոցին՝ արված խոսքով, Վռամշապուհ և Արտաշես Գ Արշակունի (422-428) թագավորների հասցեին⁵: Եվ նրանք չարաչար սխալվում են: Մաշտոցի և Կորյունի ժամանակ Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունն արդեն վերացել էր: Ինչ վերաբերում է այդ թագավորներից խոսքովին ու Վռամշապուհին, ապա նրանք իրենց հանդիմանելու որևէ տեղիք անգամ չեն տվել և «զգաստանալու» պատճառ չունեին: Արտաշիր Գ-ն էլ, ավելի շուտ, ոչ թե ոչ նորմատիվ մարմնական հակումներ է ունեցել, այլ միայն դրանց մեջ մեղադրվել է՝ դառնալով իրանական արքունիքի հեռագնա պլանների ու տարածած լուրերի զոհը⁶, և նրանց նախազգուշացնելը թագավոր-

³ Տե՛ս *Климент Александрийский*. Строматы. Перевод Н. Корсунского. Из кн.: Отцы и учителя церкви 3-его века. Онтология, т.1, изд. «Либрис», М., 1996; Творения священника Киприана, епископа Карфагенского. Изд. «Паломник», М., 1999. *Ориген*. О началах. Самара, «РА», 1993 (на основе издания Казанской духовной академии 1899 г.); *Ориген*. Против Цельса. Перевод с греческого Л. Писарева. «Экум. центр ап. Павла», М., 1996; *Евсевий Кесарийский*. Церковная история, М., 1993; *Евсевий Кесарийский*. Жизнь Константина. Перевод СПб. Духовной Академии, пересмотрен и исправлен Серповой В. В., Примечания Л. М. Калинина. Изд. Группа Labarum, М., 1998.

⁴ Տե՛ս Հաճախապատում ճառք // Մատենագիրք հայոց, Ա հատոր, Ամբիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 124:

⁵ Տե՛ս *Մ. Աբեղյան*, Հայոց հին գրականության պատմություն, վեց հատորից, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1944, էջ 120: *Աշոտ Մկրտչյան*, Հինգերորդ դարի հայ դպրություն, «Հայաստան», Երևան, 1968, էջ 117:

⁶ Տե՛ս *С. А. Хачатрян*. Указы Ездигерта Второго и его министра Михрнерсеха об отречении армян от христианства и их аксиологический, юридический, логический и социологический анализ. Ереван, 2009.

րության հավանական կորստի վտանգի մասին՝ ավելորդ է, անտեղի: Հատկապես, որ այդ գործընթացներն արդեն այս թագավորների կամքից դուրս իսկ կախված չեն եղել, և դա ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանք նշանակովի էին: Բացի ամենայնից՝ Կորյունի կողմից «Վարք Մաշտոցի» գիրքը գրելու ժամանակ այդ Արշակունի թագավորների իրավունքները դադարեցվել էին, Մաշտոցն էլ մահացած էր, և չէր կարող որևէ Արշակունու նման նախագգուլացում անել: Իրականում «Հաճախապատում ճառքում» տեղ գտած այդ խոսքերը գրված են Գր. Լուսավորչի կողմից, և ուղղված են Տիրիդատ Երրորդ թագավորին: Վերջինիս հիշեցում է արվում նրա հոր՝ Խոսրով Երրորդի կողմից, քրիստոնյաներին հալածելու պատճառով թագավորությունը և կյանքը կորցնելու հանգամանքը, և նա նախագգուլացվում է նման վարքագծից ձեռնպահ մնալուց⁷:

«Հաճախապատում ճառքը» Մաշտոցին վերագրելու Պ. Ֆեթերի և նրա հայ հետևորդների հաջորդ «ծանրակշիռ» ապացույցը Կորյունի նշանավոր «Վարք Մաշտոցի» գրքի «ԻԶ» գլխի պարունակած տվյալն է այն մասին, թե իբր Մաշտոցը «...շատ խրատական և զգուշացուցիչ թղթեր էր ուղարկում բոլոր գավառները...»⁸: Դրանցից ոչ մեկը երևան չի եկել, և այդ հանգամանքը շատ կասկածելի է: Ի՞նչն է պատճառը, որ նման սրբի գրած թղթերը չեն պահպանվել, բայց իրենց դերով ու դիրքով նրան շատ զիջող պատմիչների ու եկեղեցականների գրվածքներ ու թղթեր պահպանվել են: Ամփոփապես պետք է նաև ասել, որ այստեղ խոսքը անձնական մամակագրության մասին չէ: Խրատը, տվյալ դեպքում, պարզ խորհրդատվություն չէ, իսկ «թուղթը», այն էլ՝ «զգուշացուցիչ», ուղղակիորեն նշանակում է վարքագիծ արգելող կամ սահմանափակող, կրոնաիրավական, բարոյաիրավական բնույթ ունեցող տեքստ: Չմոռանալով, որ «թուղթ» կամ «նամակ» է կոչվել նաև Հագկերտ Երկրորդի նորմատիվ բնույթ ունեցող հրամանագիրը հայերին հավատափոխ անելու մասին:

Այդպիսի անվանումներ կրող տեքստերը կարող էին և եղել են **Աստվածաշնչի ու օրենքների հիման վրա ստեղծված, նորմատիվ բնույթ ունեցող հրահանգներ** կամ դրանց պարզաբանումներ, և դրանց կատարումը պարտադիր բնույթ է կրել, և եթե այդպես է, ապա դրանց հասցեատերերը պարտավոր են եղել դրանք ընդունել և կատարել: Եթե անգամ ընդունենք, որ դրանք օրենքի նշանակություն չեն ունեցել, հրահանգներ չեն և պարտադիր կատարման ենթակա չեն եղել (որը հնարավոր չէ), ապա իրավաբանական նշանակություն անպայման ունեցել են: Այդ ամենից նորից հարց է առաջանում, թե դրանց կատարումն ի՞նչ ուժով է ապահովված եղել: Նման «թղթեր» ուղարկելու համար առնվազն անհրաժեշտ էր լինել իրավունքի նյութական աղբյուր, ունենալ նման հնարավորություն տվող պաշտոն, իսկ Մաշտոցը եղել է վարդապետ, հետո էլ՝ քրեպիսկոպոս, կաթողիկոսի նվիրակ, օգնական և հետևաբար՝ իշխանական գործադիր-կարգադրիչ լիազորություններ չունեցող: Ավելին. նման լիազորություններից, սկսած

⁷ Տե՛ս **Ս. Ա. Խաչատրյան**, Խոսրով Երրորդ Մեծի և Տիրիդատ Երրորդ Մեծի թագավորելու ժամանակի հարցը (Քննություն իրավաբանական հետազոտման մեթոդի միջոցով), ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, N 13, 2011:

⁸ Տե՛ս **Կորյուն**, Վարք Մաշտոցի, Աշխարհաբար թարգմանությունը ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով՝ Ս. Աբեղյանի, Երևան, 1962, էջ 127:

425-428թթ., մահից շուրջ 10-15 տարի առաջ, զրկված է եղել նաև ինքը՝ Սահակ կաթողիկոսը: Դա տեղի է ունեցել Արտաշիր Գ թագավորի գահընկեցության հետ կապված վեճերի արդյունքում⁹: Այդ թվականներից էլ մինչև Մաշտոցի մահը հայ եկեղեցու գլուխ են կանգնած եղել պարսիկ թագավորի նշանակած օտարազգի կաթողիկոսներ, որոնք ունեցել են չափազանց լայն լիազորություններ, և նման ինքնագործունեություն նրանք կարող էին չհանդուրժել¹⁰: Բացի ամենայնից, այդ խրատագրերն ու «զգուշացուցիչ թղթերն» ընդունելու համար հայ եկեղեցականներին նույնպես անհրաժեշտ է եղել համապատասխան թույլտվություն, որի գոյության մասին տվյալներ չկան: Այս ամենը խոսում է այն մասին, որ նման բնույթի թղթեր Մաշտոցը չի գրել, այլ գուցե և ընդամենը՝ դավանաբանական բնույթի նամակներ: Դրանցից պահպանվել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին գրածը՝ Թ. Մոպսուեստացու թղթերի կապակցությամբ, բայց որը եղել է Սահակ Պարթևի անունից: Իսկ իրականում նման իրավասություն ունեցել և նման թղթեր կարող էր և ուղարկել է Գր. Լուսավորիչը, որի արածներն էլ Կորյունը վերագրել է Մաշտոցին՝ մոդիֆիկացնելով Ագաթանգեղոսի գրքի 849 պարբերության իմաստը:

«Հաճախապատում ճառքը» Մաշտոցին վերագրելու Պ. Ֆեթթերի և նրա հայ հետևորդների «ծանրակշիռ» հաջորդ ապացույցը Կորյունի նշանավոր «Վարք Մաշտոցի» գրքի «Ի» գլխի պարունակած տվյալն է այն մասին, որ Մաշտոցը գրել է «Հաճախագույն ճառեր», «Շնորհագիր մատյաններ» և այլն: Այդ ճառերն էլ նրանք նույնացնում են այն 23 ճառերի հետ, որոնք հասել են մինչև մեր օրերը «Հաճախապատում ճառք» անվանումով, դրանք վերագրում Մ. Մաշտոցին: Նրանց չի կասեցնում այն փաստը, որ դրանց վերնագրերում առկա է Գր. Լուսավորչի անունը: Այդ անելուց նրանց հետ չի պահում նաև այն հանգամանքը, որ Կորյունի գրքի այդ գլուխը նույնություն է կազմում Ագաթանգեղոսի «Հայոց Պատմություն» գրքի 886 պարբերության հետ, այլ ընդհակառակը, նույնիսկ քաջալերում է այդ անել: Եվ նրանք այդ և այլ պարբերությունների ու մտքերի ընդհանրությունները, որոնք առկա են այդ երկու հեղինակների գրքերում, համարում են լրացուցիչ «ապացույցներ» այն բանի, որ նրանցից նախաստեղծը եղել է Կորյունը, իսկ Ագաթանգեղոսը՝ ընդօրինակող, եթե ոչ՝ պլագիատ: Սրանցով էլ «Հաճախապատում ճառքը» Մաշտոցին վերագրողների «ապացույցները» սպառվում են:

Նախ և առաջ՝ Կորյունի գրքի «Ի» գլխի պարունակած և տարակարծությունների հիմք և առիթ տվող փաստերի մասին¹¹: Այդ գլուխը իր բոլոր պարամետրերով՝ իմաստով, շարադրման ձևով, ոճով համընկնում է Ագաթանգեղոսի գրքի 886 պարբերության հետ: Դրանց միջև կան միայն ձևական տարբերություններ: Մասնավորապես՝ Կորյունի մոտ Գր. Լուսավորչի անունը փոխարինված է Մաշտոցի անվամբ, «դժվարապատում» բառը՝ «դյուրապատում» բառով (թեև իրա-

⁹ Տե՛ս *С. А. Хачатрян*. Указы Ездигерта Второго и его министра Михрнерсеха об отречении армян от христианства и их аксиологический, юридический, логический и социологический анализ. Ереван, 2009.

¹⁰ Տե՛ս *Սովսես Խորենացի*, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 430-439:

¹¹ Տե՛ս *Կորյուն*, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1962, էջ 120: *Ագաթանգեղոս*, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1983, էջ 490 (491):

կանում այդ ճառերը դժվարապատում են), «զուարթացուցանելի» տերմինի փոխարեն օգտագործվել է «զարթեցնել» բառը և այլն: Կորյունի գրքի այդ գլխում ասված է. «Այնպիսի առավել և բարձրագույն վարդապետութեամբ՝ սկսեալ երանելոյն Մաշթոցի **Ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս** ի լուսավորութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարեականաց կարգել և **յօրինել**, լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան: Յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս ի **յանցաւորացս** աստի, առաւելագոյն վասն յարութեանական յուսոյն առ ի հանդերձեալսն, երիւրեալ կազմեալ, զի հեշտընկալք և դիւրահասոյցք տխմարագունիցն և մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին, առ ի սթափել զարթուցանել և հաստահիմն առ ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել»¹²: Կորյունի գրքի այս գլխի հիման վրա, Մ. Արեւյանը, որը լրիվ այն սխալ է թարգմանել¹³, անառարկելի տոնով եզրակացնում է, որ այնտեղ հիշված «Ճառս Զաճախագոյնս» Մաշտոցի գրած և մեզ հասած «Զաճախապատում ճառքն» է, բայց որը «Գր. Լուսավորչին է վերագրվել այդ գրավածքին ավելի մեծ հեղինակություն ընծայելու համար և որպիսի որևէ կասկած հեղինակի մասին փարատվի, ամեն առանձին ճառի վրա Ս. Գրիգորի անունը կրկնվել է իբրև վերնագիր»: Նա մոռանում է, որ ինքը՝ Մաշտոցը, իր ժամանակին քիչ հեղինակությունից չի օգտվել և եթե դրանք նա գրած լինէր, ապա դրանք կկրէին նրա անունը և ոչ թե ուրիշինը: Եվ այդ, ինչպես նաև մնացած բոլոր նույնությունները, որոնք առկա են Ազաթանգեղոսի ու Կորյունի գրքերում, Արեւյանի կողմից անվերապահորեն կոչվում են «անկապ» փոխառություններ Կորյունից¹⁴: Նման գնահատականներ տալու հիմքեր կամ ապացույցներ նա չի ունեցել:

Ազաթանգեղոսի «Պատմության» մեջ այդ նույնը, որոշ տարբերություններով՝ առկա է 886 պարբերության մեջ: Այն ունի հետևյալ տեսքը. «Ապա յետ այսպիսի գործոց դարձեալ առաւել բարձրագոյնս վարդապետութեամբ սկսեալ երանելոյն Գրիգորի Ճառս յաճախագոյնս դժուարապատումս առակս խորիմացս դիւրալուրս **բազմադիմիս շնորհագիրս**, յարդարեալս ի զօրութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարեականաց, լի ամենայն ճաշակօք **կարգեալս և յօրինեալս** աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան: Յորս բազում նմանութիւնս և **օրինակս ի յանցաւորաց** աստի, առաւել վասն յարութեանական յուսոյն առ ի հանդերձեալսն երիւրեալ, զի հեշտընկալք և դիւրահասոյցք տխմարագունիցն և մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին, առ ի սթափել զուարթացուցանել և հաստահիմն առ խոստացեալ աւետիսն քաջալերել»¹⁵: Պետք է ասել, որ պարբերությունը Ազաթանգեղոսի գրքի թարգմանիչները, այդ թվում՝ ռուսերեն լեզվով, նույնպես թարգմանել են Արեւյանի նմանությամբ՝ և նույնպես չհասկանալով դրա իսկա-

¹² Կորյունի գրքի այս հատվածի գրաբար տարբերակը վերցված է 1944 թ. լույս տեսած Մանուկ Արեւյանի «Հայոց հին գրականության պատմություն» գրքի առաջին հատորի 119 էջից:

¹³ Տե՛ս **Կորյուն**, Վարդ Մաշտոցի, Աշխարհաբար թարգմանությունը ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով՝ Մ. Արեւյանի, Երևան, 1962, էջ 120:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119-120:

¹⁵ Տե՛ս **Ազաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1983, էջ 490 (491):

կան իմաստը¹⁶:

Իսկ դրա բովանդակությունը բոլորովին այլ է: Ահա այն՝ մեր թարգմանությանը. «Ապա այսպիսի գործերից հետո դարձյալ երանելի Գրիգորը սկսեց բարձրագույն գիտությանը մարգարեական գրքերի զորությունից ու նյութից հաճախագույն (հաճախապատում), դժվարապատում ճառեր, խորհմաստ, դյուրալուր առակներ, բազմադիմի շնորհագրեր (ստեղծել), մարգարեական գրքերի զորությունից ու հյութից, ավետարանական ճշմարիտ հավատի հիման վրա ամենայն ճաշակով կարգել (օրենքով կարգեր սահմանել – Ս. Խ.) և օրենսդրել: Դրանցում նա հանցագործությունների բազմաթիվ նմանություններ ու օրինակներ բերեց, առավելապես դրանցով հանդերձյալի հարության հույսին ապավինելը (ապավինելու անհրաժեշտությունը) երևցրեց, որպեսզի հեշտությամբ մոլորվողներին և դյուրահաս տխմարներին և մարմնական բաներով զբաղվածներին սթափեցնի, զվարթացնի և դեպի խոստացված հաստատահիմն ավետիսը քաջալերի»: Ինչպես տեսնում ենք, այն խիստ տարբերվում է Աբեղյանի և այլոց թարգմանածներից:

Ազաթանգեղոսի գրքի այս պարբերությունը նաև խիստ բազմիմաստ է, խորհրդավոր: Նախ՝ այն մասին, թե ինչու՞ հաճախապատում կամ հաճախագույն և դժվարապատում: Իրականում իր ճառերը Գր. Լուսավորիչը «Հաճախապատում» է կոչել Ավեստայի օրինակով: Հաճախապատում և դժվարապատում է համարվել Ավեստան կամ Ավետիսը, Ավետարանը, «քրմական գիտության գիրքը»¹⁷: Ջրադաշտական քրմերը պարտավոր են եղել Ավեստան, որը համարվել է դժվարապատում՝ իմանալ բերանացի և հաճախ կրկնել, որպեսզի չմոռանան: Գր. Լուսավորիչն էլ այդպես է կոչել իր ճառերը՝ դրանք նույնպես համարելով «դժվարապատում», հաճախ կրկնելու ենթակա՝ ուսման այդ եղանակը համարելով ավետարանական «ճշմարտությունը» յուրացնելու միջոց: Այդ անվանը ուրիշ բացատրություն տալ հնարավոր չէ: Մի հանգամանք, որը կարող էր Կորյունը չիմանալ, ինչպես որ չգիտեն նրա գիրքն ուսումնասիրողները: Այս պարբերության հաջորդ գաղտնիքը կապված է «բազմադիմի շնորհագիրս» արտահայտության հետ: Կորյունը «շնորհագիր», «շնորհապատում» բառերն օգտագործում է որևէ տեքստ վարպետորեն, գեղեցիկ, «շնորքով գրված», լավագույնս շարադրված լինելու իմաստով: Նա օգտագործում է նաև «շնորհագիր հայրեր» արտահայտությունը¹⁸: Դրանից միանգամայն պարզ է դառնում, որ նա՝ Ազաթանգեղոսից արտագրելով այդ պարբերությունը, կամ չի հասկացել, թե ինչ իմաստով է իր ժամանակին այդ տերմինն օգտագործել Ազաթանգեղոսը, կամ էլ օգտագործել է այլ իմաստով ու ձևով: Իսկ Ազաթանգեղոսի օգտագործած «շնորհագիր» տերմինը իրավաբանական ակտի անվանում է և դրա տակ նա հասկացել է իրավաբա-

¹⁶ Տե՛ս *Азатангелос*. История Армении. Перевод с древнеармянского на русский язык, вступительная статья и комментарии К. С. Тер-Давтян и С.С. Аревшатына. Изд. «Наири», Ереван, 2004.

¹⁷ Տե՛ս *Խաչատրյան Ս. Ա.*, Տիրիդատ Երրորդ թագավորի հակաաղանդավորական հրամանագրերը ... Երևան, 2010:

¹⁸ Տե՛ս *Կորյուն*, Վարդ Մաշտոցի, Աշխարհաբար թարգմանությունը ներածական ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով՝ Ս. Աբեղյանի, Երևան, 1962, էջ 114, 119-120, 131:

նական նշանակության փաստաթուղթ՝ սեփականության վկայագրի, կոչում ու տիտղոս շնորհելու հրամանագրի իմաստով: Այն անհատական բնույթ, կոնկրետ հասցեատեր ունեցող, օրենքի հիման վրա ընդունված, ոչ նորմատիվ պետական իրավական ակտ է, որով որպես ի սեփականություն շարժական և անշարժ գույք, հողատարածքներ, տիտղոսներ ու կոչումներ են շնորհվել եկեղեցուն, նրա սպասավորներին, հավատարիմներին և դարձի եկածներին: Իսկ դա արել է, կարող էր անել, բացի թագավորից, հենց ինքը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը, որն օժտված էր դրա համար բոլոր անհրաժեշտ լիազորություններով: «Բազմադինի» բառն էլ բազմիմաստ է և այստեղ այն արտահայտում է «բազմաթիվ դեմքերի» «բազմաթիվ տեսակի» շնորհագրեր տալու հանգամանքը՝ ինչպես նաև այդ իրավաբանական նշանակության փաստաթղթի անհատական բնույթը՝ ի տարբերություն օրենքի, որն անդեմ է, կոնկրետ հասցեատեր չունեցող: Այս ամենը խոսում է Հայաստանում բարձր իրավական կուլտուրայի, զարգացած իրավաբանական գիտության ու պրակտիկայի գոյության մասին: Ինքը՝ Մաշտոցը, նման իրավասություն չի ունեցել և չէր կարող շնորհագրեր բաժանել և դրանցով ունեցվածք, կոչումներ շնորհել որևէ մեկին: Դրա համար էլ Կորյունի մոտ «շնորհագիրը» ստացել է այլ՝ Մաշտոցի հնարավորություններին հարիր, իմաստ: Որ շնորհագիրը ունի իրավաբանական իմաստ, հիմնավորվում է նաև այդ նույն պարբերության մեջ տեղ գտած «...կարգեալս և յօրինեալս» արտահայտության միջոցով:

Այս պարբերության հաջորդ գաղտնիքը «...ամենայն ճաշակօք **կարգեալս և յօրինեալս** աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան: **Յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս ի յանցաւորաց աստի...**» արտահայտության մեջ է: Իրականում, ինչպես դա երևում է մեր թարգմանության այս հատվածից, Ագաթանգեղոսի մոտ խոսքը գնում է ոչ թե հորինելու, այլ նոր՝ քրիստոնեական պետական կարգ օրենքով սահմանելու, քրիստոնեական հավատի ու կրոնի հիման վրա օրենքներ ընդունելու, օրենսդրելու մասին¹⁹: Սրա իմաստը նույնպես թարգմանիչները, մեկնողները, գուցե նաև՝ Կորյունը, չեն հասկացել: Այն, որ այստեղ խոսքը օրենսդրելու մասին է, հիմնավորվում է նաև Ագաթանգեղոսի գրքի 890 պարբերության մեջ Աստվածաշնչից վերցրած «Յօրէնս Տեառն խորհեսցիս ի տուէ և ի գիշերի» մեջբերմամբ²⁰, որը Սաղմոս 1-ի 2 տան մոդիֆիկացիան է: Այս ամենը ոչ մի կասկած չի թողնում, որ Ագաթանգեղոսի 886 պարբերության մեջ խոսքն իսկապես օրենսդրելու մասին է, իսկ օրենսդրողը Գր. Լուսավորիչն է:

Իր հերթին «Հաճախապատում ճառքում» Գր. Լուսավորիչը նույնպես օգտագործում է «կարգ» «օրենսդիրք», «ավրինաց», «յիրավունս», «յավրինաց» «յօրինաց»²¹ տերմինները: Ընդ որում, նա օգտագործում է «յաւրինել» բառը և հորինելու, և օրենսդրելու իմաստով: «Ե» ճառի 70 տանը, զանազան արհեստների ու արհեստավորների մասին խոսելիս նա «յաւրինել» բառը օգտագործել է «հորի-

¹⁹ Տե՛ս **Ագաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1983, էջ 392 (393), 490 (491):

²⁰ Տե՛ս Հաճախապատում ճառք, էջ 8, 492 (493): Աստուածաշունչ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1994, էջ 736:

²¹ Տե՛ս Հաճախապատում ճառք, էջ 8, 18, 26, 36, 40, 50-51, 69 և այլն:

նելու» իմաստով: Այնտեղ խոսվում է արհեստավորների կողմից զենք ու զարդ հորինելու, ստեղծելու մասին («...զի կարասցէ գեղեցկագոյն **յաւրիներ** զէնս կամ զարդս...»): Այդ նույն «յաւրիներ» բառը, հորինելու իմաստով, մա օգտագործել է մաև իր երկի այլ հատվածներում ևս, օրինակ՝ «է» ճառի 9 և 10 տներում, որտեղ կարդում ենք. «Նա (Աստված) եւ քննութիւն արարածոց **յաւրիներաց** որպէս զգիր դպրութեան եւ եդ անուանս, զի անուանքն զընտրութիւնն հայցեն զգրոյն ի միմեանց զորոշումն...», «...Երկուս երկուս **յաւրիներաց**»²²: Բայց ահա Բ ճառի 6 տանը՝ «Որ **յաւրին** եւ դարմանէ եւ սնուցանէ բարերարութեամբն.. » բառակապակցության մեջ, «է» ճառի 54 տանը՝ «աւրինադիրն յայնժամ զնոյն դայեակ զայրացուցանէ և նոքաւք խրատէ.» և այլ տեղերում այդ բառն ակնհայտորեն օգտագործվում է օրենսդրի և օրենսդրելու իմաստով²³:

Որ Գր. Լուսավորիչն օրենսդրել է, ընդ որում՝ օրենսդրել պաշտոնի բերումով, որպէս իշխանության օրենսդրական, դատական և հոգևոր իշխանության ճյուղերի ղեկավար, դա անտարակուսելի է: Այդ մասին Ազաթանգեղոսը վկայում է իր աշխատության բազմաթիվ հատվածներում, մասնավորապէս մաև՝ 700, 724, 854 և այլ պարբերություններում²⁴: Իսկ Մաշտոցը չէր կարող օրենսդրել, քանզի մա նման լիազորություններ չի ունեցել: Նա ոչ դատավոր է եղել, այն էլ՝ Մեծ Հայաստանի մասշտաբով, ոչ օրենսդիր և ոչ էլ հոգևոր առաջնորդ: Արևմտյան Հայաստանում աղանդների դէմ պայքարելու համար հռոմեական կայսրը նրան ժամանակավորապէս օժտած է եղել պետաիշխանական որոշ լիազորություններով, որոնք մա իրականացրել է որպէս հավատաքննիչ, բայց պատմական ոչ մի փաստ չկա այն մասին, որ մա օրենսդրել է:

Այս պարբերության մյուս խնդրահարույց հարցը նույն պարբերության մեջ եղած «...Յորս բազում **նմանութիւնս և օրինակս ի յանցաւորաց** աստի, առաւել վասն յարութեանական յուսոյն առ ի հանդերձեալսն երիւրեալ, զի հեշտընկալք և դիւրահասոյցք տխմարագունիցն և մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին, առ ի սթափել զուարթացուցանել և հաստահիմն առ խոստացեալ աւետիսն քաջալերել» հատվածն է: Ինչպէս դա երևում է մեր կատարած թարգմանությունից, այստեղ Ազաթանգեղոսը խոսում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից ընդունած օրենքների հիման վրա հանցագործների ու հանցագործությունների դէմ պայքարելու մասին, և ինչպէս այստեղ, այնպէս էլ այլ տեղերում²⁵ օգտագործել է «հանցավոր» և «հանցանք» տերմինների «յանցաւորաց», «յանցուցելոց» և այլ հոլովված ձևերը, որոնք զուտ իրավական և բարոյագիտական տերմիններ են, որոնք մա որոշակիորեն տարբերել է «անցավոր» տերմինից²⁶: Բայց, ինչպէս Ազաթանգեղոսի, այնպէս էլ Կորյունի գրքերի թարգմանիչների կողմից դրանք

²² Տե՛ս Հաճախապատում ճառք, էջ 40:

²³ Տե՛ս Հաճախապատում ճառք, էջ 8, 30, 40, 43:

²⁴ Տե՛ս **Ազաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1983, էջ 392 (393), 410 (411), 476 (477):

²⁵ Տե՛ս **Ազաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, էջ 85, 91, 95, 97, 109, 121, 125:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28, 50:

թարգմանվել և օգտագործվել են «անցավորներ», «մեղք» և այլ սխալ իմաստներով: Օրինակ, 598 պարբերության մեջ Ազաթանգեղոսը գրել է. «...զի և ձեզ, անգիտելոց և յանցուցելոց, լինի թողություն», իսկ նրա գրքի թարգմանիչներն այն թարգմանել են. «... որպեսզի ձեզ՝ անգետներիդ և մեղքի տանողներիդ թողություն լինի»²⁷: Սակայն իրականում դա պետք է թարգմանվեր «...որպեսզի և ձեզ՝ անգետներիդ և հանցավորներիդ, թողություն լինի»:

Նույն տերմինները հանցագործության ու հանցագործի իմաստով օգտագործվել են նաև «Հաճախապատում ճառքում»: Դրա «Գ» ճառի 150 տանը օգտագործվել է «յանցուածոցն Ադամայ» արտահայտությունը: «Ե» ճառի 73 տանը ասվում է. «Իսկ որք ծուլութեամբ եւ արհամարհանաւք յանցանեն ըստ հնարագիտութեան արուեստիցն, անպիտանս զնոսա առնեն»: «ԺԹ» ճառի 13 տանը օգտագործվել է «խոստովան լինել զյանցանս», նույն ճառի 16 տանը՝ «յանցավորաց անտի» արտահայտությունները²⁸: Դրանք բազում հանդիպում են նաև «Հաճախապատումի» այլ մասերում²⁹:

Այս նույն պարբերությունը պարունակում է ևս մեկ ուղղակի ապացույց այն մասին, որ «Հաճախապատում ճառքը» Գ. Լուսավորչի ստեղծագործությունն է: Դա մարմնական հաճույքներով զբաղվող տխմարներին (իսկ սեռական հանցագործությունները Գրիգորի կողմից ամենաձանձուր են համարվել) «սթափել Զուարթացուցանել» բառակապակցությունն է: Այն Կորյունի կողմից փոխարինված է «սթափել և զարթուցանել», բառակապակցությամբ: «Զարթնեցնել» տերմինը նույնպես բազմիցս օգտագործվել է «Հաճախապատում ճառքում», Գրիգորի կողմից, բայց տվյալ դեպքում Ազաթանգեղոսն օգտագործել է հենց «զուարթացուցանել» բառը, որը ուրախության, երջանկության, բուրումնավետության, լուսավորության հետ բնորոշել է զրադաշտական երկնային թագավորության «օթևանները» և դրա բնակիչներին: Հատկանիշներ, որոնք այնտեղ տեսել է և նկարագրել է Արտա Վիրապը հայտնի «Արտա Վիրապ Նամակում»³⁰: Գր. Լուսավորիչը, որը քրիստոնեական հավատ է տեղափոխել և ներդրել զրադաշտական դժոխքի և դրախտի այդ պատկերացումները, տխմարներին ցանկացել է ոչ միայն պատժել, այլ նախ և առաջ՝ շահագրգռելով սպասվելիք հանդերձյալ կյանքի զվարթությամբ, նրանց դարձի բերել, քրիստոնյա դարձնել: Խնդիր, որն ընդհանրապես չի ունեցել Մաշտոցը: Նա միայն ուղղել է հավատի խախտումները և պայքարել աղանդավորության դեմ:

Հաջորդ ապացույցն այն մասին, որ «Հաճախապատում ճառքը» գրել է Գր. Լուսավորիչը, հետևյալն է: Կորյունի գրքի «ԻԱ» գլխում նշում կա այն մասին, որ Մաշտոցը «շատ բանտարկյալներ ու կալանավորներ և նեղյալներ ազատեց՝ Քրիստոսի ահավոր զորությամբ կորզելով նրանց բռնակալների ձեռքից: Եւ շատ

²⁷ Տե՛ս **Ազաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1983, էջ 334 (335): **Ա. Աբրահամյան**, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1964:

²⁸ Տե՛ս Հաճախապատում ճառք, էջ 16, 30:

²⁹ Տե՛ս Հաճախապատում ճառք, էջ 50, 85, 91, 94, 96, 97, 109, 120, 125:

³⁰ Տե՛ս Արտա Վիրապ Նամակ: Յուշտի Ֆրիան, Պահլավերեն բնագրից թարգմանեց և ծանոթագրեց պրոֆ. Լ. Թ. Աբրահամյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1958:

անհրաժեշտ մուրհակներ պատռեց, և շատ սգավորների ու նեղսրտածների իր մխիթարական վարդապետությամբ ակնկալություն ու հույս տվեց մեծ աստծու, մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի փառքի հայտնության ժամանակի համար...»³¹։ Դա Ազաթանգեղոսի գրքի 844 պարբերության վերարտադրությունն է՝ որոշ փոփոխություններով³², որը մենք բերել ենք աշխարհաբարով, քանզի այս հատվածի գրաբարից արված թարգմանության մեջ սխալներ չկան։ Ամմիջապես և նորից պետք է ասել, որ Մաշտոցը նման լիազորություններ չի ունեցել և նման գործողություններ չէր կարող կատարել։ Նա դատավոր և օրենսդիր, իրավաբար չի եղել, և չէր կարող ապօրինի մուրհակներ պատռել և բանտարկյալների, կալանավորվածների ազատել, և նույնիսկ հարց է, թե դա կարող էր անել անձամբ ինքը՝ Սահակ Պարթևը։ Չպետք է մոռանալ, որ Մեծ Հայաստանը Մաշտոցի գործունեության ժամանակ Իրանական պետության սուբյեկտ էր և այնտեղ և գործադիր, և դատական, և հոգևոր իշխանությունները խստագույն հսկողության տակ էին։ Բացի դրանից, ինչպես արդեն ասվել է՝ սկսած Արտաշես Գ թագավորի նկատմամբ հետապնդումների պահից, Սահակ Պարթևը զրկված է եղել նաև հոգևոր իշխանությունից, երկրում գործել է այլազգի կաթողիկոս։ Իսկ Գր. Լուսավորչի լիազորությունների շրջանակի կապակցությամբ նման որևէ կասկած չի կարող ծագել։ Այդ ամենը կարող էր և կատարել է նա՝ իր ստեղծած նոր քրիստոնեական օրենսդրության հիման վրա։ Նա է եղել պետության օրենսդիր և դատական իշխանության միանձնյա ղեկավարը։ Վերջապես՝ նա ուներ զորք, և նա կարող էր միայն մուրհակներ պատռել ու ազատագրվածներին ազատել բանտերից։

Կասկածելի է նաև Մաշտոցի կողմից վանականների «շատ և անհամար խմբեր» ստեղծելն ու վանքեր հիմնելը, որի մասին վկայում է Կորյունը։ Բացառված չէ, որ նա մի քանի նման հաստատություններ հիմնած լինի։ Եղիշեի վկայությամբ էլ վանքեր, կամ, ավելի շուտ, ճգնավորներ կամ միայնակյացներ, 5-րդ դարի կեսերին իսկապես եղել են³³, բայց նորից և նորից պետք է հիշել, որ Մեծ Հայաստանն այդ ժամանակ հանդիսանում էր Իրանական կայսրության մաս և «շատ ու անհամար» վանքեր հիմնելու գործողությունները կարող էին հանդիպել այդ պետության ղեկավարության կտրուկ հակազդեցությանը։ Բացի դրանից, նման ձեռնարկումը կաթողիկոսի լիազորության հարց է, որը պետք էր համաձայնեցնել իրանական կառավարության հետ։ Իսկ այդ կառավարությունը, որն արդեն, 5-րդ դարի սկզբից սկսած, ակնհայտորեն կուրս էր վերցրել հավատափոխ անել քրիստոնյա Հայաստանը (որը, ըստ Կորյունի, ու չգիտես ինչու, փորձում էր ևս մեկ անգամ քրիստոնյա դարձնել Մաշտոցը)³⁴, մի՞թե նման լայնամասշտաբ գործո-

³¹ Տե՛ս **Կորյուն**, Վարք Մաշտոցի, էջ 121։

³² Տե՛ս **Ազաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1983, էջ 470 (471)։

³³ Տե՛ս **Եղիշե**, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1989, էջ 45։

³⁴ Տե՛ս **Хачатрян С. А.** Указы Ездигерта Второго и его министра Михрнерсеха об отречении армян от христианства и их аксиологический, юридический, логический и социологический анализ. Ереван, 2009.

ղությունների հետ կհամակերպվեր: Բացի ամենայնից, դրանք անհրաժեշտ էր ֆինանսավորել, նրանց կալվածքներ ու ապրուստի միջոցներ տրամադրել, որի հնարավորությունը դժվար թե հայ եկեղեցին այդ ժամանակ ունենար: Իսկ Գր. Լուսավորիչն ուներ այն և նա էլ դա արել է, որի մասին վկայում է Ազաթանգեղոսը:

Կորյունը իր գրքի «ԺԱ» գլխում Մաշտոցին համեմատում է «Օրենսուսույց» Մովսեսի հետ: Այդ նույն պարբերությունը գրեթե նույնությամբ առկա է Ազաթանգեղոսի գրքում, որտեղ նա այդպես է կոչում Գր. Լուսավորիչին³⁵: Եվ իրականում օրենսուսույցը, օրենսդիրը, ինչպես նաև Ավեստան ապաստարացնողը և հայերեն գրերը գործողության մեջ դնողը, Աստվածաշունչը հայաբարբառ, հայերեն տառերով գրված դարձնողը Գր. Լուսավորիչն է: Ինքը, Մաշտոցը, օրենսդիր և օրենսուսույց չի եղել, և նրան Մովսեսի հետ չի կարելի համեմատել: Ճիշտ է, զուցե այդ բառը Կորյունը օգտագործել է կրոնուսույցի իմաստով, իսկ հայաբարբառ դարձնողի տակ նկատի է ունեցել նրա կողմից հայկական տառեր գտնելու և գործածության մեջ դնելու հանգամանքը, բայց բոլոր դեպքերում նա այս պարբերությունը, ինչպես մնացածները, վերցրել է Ազաթանգեղոսից:

Քննության առարկա ճառերի վերնագրերում միշտ գրված է եղել և անընդհատ կրկնվում է Լուսավորչի անունը, որն էլ դրանց պատկանելության վերաբերյալ կարևոր ապացույցներից մեկն է, և այդ առթիվ հայոց եկեղեցուն երբեք որևէ կասկած չի ծագել:

«Հաճախապատում ճառքի» մեջ առկա են նաև Աստվածաշնչի «Մակաբայեցիների» գրքերից կատարված մեջբերումներ (Ձ:43 և այլն), իսկ Ազաթանգեղոսի գրքում՝ «Սիրաքի Իմաստությունը» գրքից³⁶, իսկ դա նշանակում է, որ Գր. Լուսավորչի ու Ազաթանգեղոսի կողմից կատարած Աստվածաշնչի թարգմանությունը եղել է ավելի ընդգրկուն և այլ սկզբունքների վրա հիմնված և դրա աղբյուրների շարքում են եղել այն ժամանակ գոյություն ունեցող բոլոր աղբյուրները՝ Օրիգենեսի «Վեցիցեանը», ասորական Ա-շունչը, հրեական Թորան, Հին Կտակարանի «Յոթանասնից» հունարեն թարգմանության գրքերը, այդ թվում նաև՝ «Մակաբայեցիների», «Սիրաքի իմաստությունը» և այլն, որոնք չեն եղել Մ. Մաշտոցի ու Սահակ Պարթևի ղեկավարությամբ թարգմանված Ա-շնչում: Դրա մասին ուղղակիորեն վկայում է Մ. Խորենացին, ըստ որի նրանք թարգմանել են միայն Հին Կտակարանի 22 (39) գրքեր, այսինքն՝ հրեական Թորան կամ հրեաների կողմից կանոնական համարվող 39 գրքերը³⁷, որոնց մեջ չկան «Յոթանասնի» մեջ մտած «Սիրաքի իմաստությունը», «մակաբայեցիների» և երկրորդականոն համարվող այլ գրքեր: Ճիշտ է, Եղիշեի գրքում տեղ գտած Վարդան Մամիկոնյանի ճառը, որով նա դիմել է հայկական գործին 451թ. Ավարայրի ճակատամարտից առաջ,

³⁵ Տե՛ս **Կորյուն**, Վարք Մաշտոցի, էջ 106: **Ազաթանգեղոս**, նույն տեղը, էջ 476 (477):

³⁶ Տե՛ս Հաճախապատում ճառք, էջ 35: **Ազաթանգեղոս**, Հայոց պատմություն, 1983, էջ 149, 153 և այլն:

³⁷ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981 էջ 404 (405): Священные писания. Тора, пророки, писания. На русском языке и иврите. Print in England by Claus Ltd, St Ives plc, 1997.

կրում է «Մակաբայեցիների» գրքերի ազդեցությունը³⁸: Բայց դա չի նշանակում, որ դրանք Եղիշեի ժամանակ ընդգրկված են եղել հայկական Ա-շնչում: Գուցե դրանք թարգմանվել և օգտագործվել են որպես կարդալու համար թույլատրված գրականություն, բայց այդ մասին որոշակի ոչինչ հնարավոր չէ ասել: Միաժամանակ, պետք է նշել, որ բոլոր երկրորդականոն գրքերը, սկսած 11-րդ դարից, հայկական Աստվածաշնչի մեջ են մտցվել Կիլիկյան Հայաստանում: Դա արվել է միայն կաթոլիկական եկեղեցու ազդեցության հետևանքով, խաչակրաց արշավանքների ժամանակ և դրանք առկա են գրեթե բոլոր այն հայկական Աստվածաշնչերում, որոնք մեզ են հասել և պահպանվում են Մատենադարանում³⁹: Իսկ որ Գր. Լուսավորիչն ու Ազաթանգեղոսը կատարած են եղել Ա-շնչի թարգմանություն, որևէ կասկած չի հարուցում: Դրա ապացույցն է այն հանգամանքը, որ նրանց գրքերում առկա աստվածաշնչյան մեջբերումների 95 տոկոսը չի համընկնում Սահակ-Մեսրոպյան Ա-շնչի նույն հատվածների հետ:

Կան նաև այս շարքի և այլ շատ ապացույցներ, որոնք քիչ ծանրակշիռ չեն, քան թվարկվածները, բայց սրանք էլ բավարար են ապացուցելու համար, որ «Հաճախապատում ճառքը» պատկանում է Գրիգոր Լուսավորչի գրչին, իսկ ընդօրինակողը եղել է Կորյունը և ոչ թե Ազաթանգեղոսը:

ОБ АВТОРСТВЕ "ЧАСТОПОВТОРЯЕМЫХ РЕЧЕЙ"

С. А. Хачатрян

В статье приводятся доказательства того, что "Частоповторяемые речи" были написаны не Месропом Маштоцем, а Григором Просветителем.

ON THE AUTHORSHIP OF "OFT-REPEATED SPEECHES"

S. A. Khachatryan

The article brings evidence that the author of "Oft repeated speeches" is not Mesrop Mashtots but Gregory the Illuminator.

³⁸ Տե՛ս **Եղիշե**, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1989: Պետք է նշել, որ տպագրության ժամանակ այս ամենը պատահաբար, տեխնիկական պատճառներով, դուրս են մնացել մեր «Տիրիդատ Երրորդ թագավորի հակաաղանդավորական հրամանագրերը... գրքից:

³⁹ Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, հ.հ. 15, Երևան, 1999-2004: Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան գրադարանի, հ. 15, Երևան, 1965-1976: